

KIADATLAN DOKUMENTUMOK BERLÁSZ JENŐ (1911–2015) HAGYATÉKÁBÓL

Bevezető

Az alábbi, Berlász Jenő hagyatékából kapott, eddig publikálatlan anyagok közlésének tervét a Századok szerkesztősége örömmel támogatta a 150., jubileumi évfolyam kapcsán, annál is inkább, mert magának a jubileumi számnak megjelentetését, valamint egy kisebb konferencia megrendezésének ötletét is maga Berlász Jenő professzor úr vetette fel 2015 nyarának végén. Szerettük volna a 2016. őszén megrendezésre kerülő konferencia díszelnökének felkérni őt, e tervünket azonban tavalyi halála (2015. december 6.) megakadályozta. Erre való tekintettel, Buza Jánossal, régi szerzőnkkal, barátunkkal, aki a család szíveségéből először láthatta az itt közölt szövegeket, abban állapodtunk meg, hogy az eredeti, szerkesztetlen, általa megírt változatukban tárjuk az olvasók elé.

A dokumentumokról elmondható, hogy nem forrásközlések, hanem történeti szempontból rendkívül érdekes visszaemlékezések. Az első a Teleki Pál Intézetbe betagolt Történettudományi Intézet 1942 és 1948 közötti időszakának viharos eseményeit, az önálló tudományos intézetté válás útját összegezi. Keletkezésének körülményeihez hozzátartozik, hogy 1997 tavaszán Dr. Vígh Károly kezdeményezésére, kérésére az egykori Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének korábbi munkatársai feljegyzéseket készítettek az intézményükről, s Berlász Jenő – vélhetően nem kiadásra szántan – maga is legépelte emlékeit. Anélkül, hogy túlzottan részletekbe bocsátkozott volna, írt a nagy világégés után bekövetkezett pozícióharcról és a történetírást is érintő „térfoglalásról.”

A második anyagegyüttes (három dokumentummal) Lederer Emmának a zsidótörvények hatálya alóli mentesítését kérő fogalmazványok. Deér József megbízta Berlász Jenőt a feladattal (1–2. számú), aki e felkérésre szakszerű és finom értékelést készített Lederer munkásságáról, – amelyet maga is kiválóan és szakmailag kifogástalannak tartott – dr. Rakovszky Iván m. kir. vallás és közoktatási miniszternek címezve (3. számú).

Érzelemdús megemlékezés az utolsónak közölt írás, amely Hajnal István (1892–1956) halálára készült, de végül nem hangzott el a ravatalnál, így most jelenik meg először nyomtatásban, s amelyben számos szakmai (historiográfiai) megjegyzés is fellelhető a személyes kapcsolatok említése mellett.

Ha ezeket a dokumentumokat, valamint a visszaemlékezést és a nekrológot számba vesszük, s mérlegeljük, akkor egyértelművé válik Berlász Jenő humanizmusa, történészként pedig a naprakész kutató professzionalizmusa. Ezek a vonások azok, amelyek alapján eddig kiadatlan iratanyagának egy része ebben az ünnepi számban méltó helyre kerül.

Berlász Jenő, a Századok folyóirat 1943 és 1948 közötti időszakának szerkesztője, néhai egyetemi tanár visszaemlékezéseit és az általa írt feljegyzéseket Berlász Piroska engedélyével adjuk közre.

Pál Lajos

Berlász Jenő

EMLÉKEIM A TELEKI PÁL TUDOMÁNYOS INTÉZET TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉRŐL

Kutatótörténészeink körében 1942-ben nagy eseményszámba ment egy sui generis történeti kutatóintézetnek állami intézményként való létesülése. Ilyennemű szervezetünk ui. ez ideig nem volt. Tudományos pályára készülő történészeink általában az Országos Levéltárban, az Országos Széchényi Könyvtárban vagy az Egyetemi Könyvtárban igyekeztek elhelyezkedni. E közgyűjteményekben ui. a hivatalos teendők mellett saját egyéni törekvéseiknek megfelelő kutató-alkotó munkát is folytathattak.

Az ekkor létre hívott Magyar Történettudományi Intézet tulajdonképpen önálló intézmény volt, mégis más két intézettel – a Teleki Pál által 1926-ban szervezett Államtudományi – voltaképpen politikai földrajzi és kartográfiai – Intézettel, valamint az 1940-ben alapított, Kolozsvárt működő Erdélyi Tudományos Intézettel alkotta a Teleki Pál Tudományos Intézetet. Elnöke az akkori kultuszminister, Hóman Bálint volt.

Az Államtudományi és Történettudományi Intézet a Nemzeti Múzeum mögött, a Pollack Mihály téri volt Festetics palotában nyert elhelyezést. Az előbbinek Rónai András professzor, Teleki Pál tanszéki utóda volt az igazgatója, az utóbbinak Deér József történészprofesszor, mellette helyettes igazgatóként működött Kosáry Domokos, az Eötvös Kollégium történész tanára.

Mindkét intézetnek közös, be nem vallott rendeltetése volt: a háború után majdan összeülő békekonferenciára való tudományos felkészülés. Vagyis tulajdonképpen azt a munkát kellett volna folytatniuk, amelyet 1920-ban Teleki Pál és tanítványai végeztek. E célból szorosan együtt kellett volna működniük. A történészek által összegyűjtendő tényanyagot kellett volna az államtudományiaknak térképre rajzolniuk. E munkálatok elvégzésére mindkét intézetnek megfelelő személyi gárdája, tárgyi apparátusa és pénzügyi fedezete volt.

A Történettudományi Intézet tagjai egyrészt a szomszédos országok, az ún. utóállamok nyelvével, kultúrájával hivatásszerűen foglalkozó ifjú „filoszok” közül kerültek ki, másfelől a kijelölt cél szempontjából fontos történeti szakágak jól felkészült fiatal történészei közül. A nyelvi referenciákat a következő szakmabeliek látták el: Mollay Károly volt a német, Hadrovics László a délszláv, Vígh Károly a szlovák, I. Tóth Zoltán a román és Harcsár Miklós a ruszin referens. A kiváltképpen fontos történeti szakágakban a település- és népi ségtörténetben Csapodi Csaba, a gazdaság- és társadalomtörténetben Berlász Jenő volt az illetékes. Különleges feladatköre volt Benda Kálmánnak, Komjáthy Miklósnak és Gyóni Mátyásnak. Benda az Intézet kiadásában megjelenő

francia nyelvű történeti folyóirat, a *Revue d'Histoire Comparée* szerkesztője volt; mellette segédszerkesztőként dolgozott Kenyeres László tanár. Komjáthy a politikai államhatárok kialakulásának történetével foglalkozott, Gyóni pedig a magyarság középkori bizánci kapcsolataival. – Intézetünk állományába tartozott még Barta István, akit az elnök – úgy lehet – a német történészköörökkel való kapcsolattartás végett Berlinbe delegált. Szakkönyvtárunk kezelése Tóth András történészre volt bízva. Egy ideig az Intézet kötelékébe tartozott Györffy György is; hogy mely munkakörben, nem tudom.

Intézetünk hivatali adminisztrációját Gronowski Iván igazgatói titkár és Hary Györgyné gépíró látta el.

Tervszerűen kidolgozott, írásba foglalt programja az Intézetnek – emlékezetem szerint – nem volt. Legalábbis ilyen velünk nem ismertettek. Mindenki szabadon kutatott, írt szakjába vágó cikkeket, tanulmányokat, amelyeket a *Revue*-ben, vagy évkönyvünkben lehetett közzétenni. Az 1942-es Évkönyv ilyen egymással kapcsolatban nem lévő, hosszabb-rövidebb írásokat tartalmazott. Csak a következő – egyben utolsó – 1943-as Évkönyv volt megtervezett, egységes témakört felölelő közös teljesítmény, amely „Magyarok és románok” címen két kötetben jelent meg. 1944-ben, a háború válságos, végső időszakájában hasonló nagyszabású kiadványt többé nem lehetett tető alá hozni. Nagy dolog volt az, hogy a *Revue*-t továbbra is meg lehetett jelentetni.

A német megszállás után Intézetünknek és az Államtudományi Intézetnek – különös rendeltetésünkre tekintettel – működésben kellett maradnia. A munkálatok zavartalanságának érdekében Hóman Bálint elnök kieszközölte, hogy a két intézetet repülőátadásoknak ki nem tett vidékre áttelepítsék. Ilyennek vélték Balatonfüredet. Az elköltözésre – mint ismeretes – 1944 áprilisában került sor. A munkatársak nemcsak saját személyük szerint, hanem családotul költöztek le Füredre. Intézetünk számára a polgári iskolai tanárok két üdülőházát foglalták le lakóhelyül. Munkahely gyanánt pedig egy berendezetlen hotel, az ún. Eszterházy szálló szolgált. A hivatali berendezést, könyveket és egyéb tudományos felszerelést külön tehergépkocsik szállították le. Meg kell azonban jegyezni, hogy a mi Intézetünk tagjai nem valamennyien települtek át Balatonfüredre. Öten Budapesten maradtak, így Kosáry Domokos, Komjáthy Miklós, Gyóni Mátyás, Vígh Károly és Tóth András. Családotul leköltözött Csapodi Csaba, Hadrovics László, I. Tóth Zoltán és Berlász Jenő, valamint az adminisztrátorok: Gronowski Iván és Hary Györgyné. Átmenetileg lenn tartózkodott Szávostné Halász Antónia. Mollay Károlyt és Benda Kálmánt behívták katonának, amin nagyon csodálkoztunk, mivelhogy Hóman Bálint elnök mindnyájunk számára felmentést kért a katonai szolgálat alól. Valamikor a nyár folyamán visszaérkezett Berlinből, s egy darabig Füreden maradt Barta István.

Meg kell említeni, hogy a kihelyezésben az Államtudományi Intézet munkaközössége tovább folytatta programszerű nagy munkáját, a tág értelemben vett közép-európai történeti atlaszának elkészítését. A mi Intézetünkben azonban

rendszeres munkáról többé nem volt szó. Olyan összehangolt együttes munka, mint amilyenből a „Magyarok és románok” című kiadványunk született, itt lent nem folyt. Pedig legalább elő lehetett volna készíteni egy Magyarok és délszlávok, vagy Magyarok és csehszlovákok tárgykörű programot. Ilyesmit azonban Deér József igazgató, aki – igaz, nem sokáig – volt velünk Füreden, nem kezdeményezett. Hogy füredi kollégáim mivel foglalkoztak, arra már nem emlékszem. Én az Intézet hatáskörébe került prominens történettudományi folyóirat, a Századok szerkesztésével foglaltam el magam. 1943 nyara óta ui. a Történelmi Társulat elnöksége Eckhart Ferenc professzort és engem bízott meg a szerkesztői feladatkör ellátásával. E minőségemben szükségszerűen, főként a nyomdai munkálatok miatt elég gyakran felutaztam Budapestre. Egy ilyen alkalom után, szeptemberben Deér igazgatótól egy rendkívüli feladatot kaptam. A belügyminiszter (Rakovszky Iván) ui. felszólította a Történettudományi Intézet vezetőségét, adjon véleményt Lederer Emma történész munkásságának tudományos értékeléséről, egyszersmind arról, hogy indokolt-e nevezettnek az ún. zsidótörvények hatálya alól való mentesítése. A hivatalos választ erőteljesen pozitív értelemben én fogalmaztam meg. Lederer ügye ekkor – úgy értesültünk – kedvező elintézését nyert.

Pótlólag megemlítem, hogy a mi füredi csoportunkhoz volt beosztva egy Szentkirályi József nevű, angol referensként szereplő, úgy lehet a Külügyminisztériumhoz tartozó tisztségviselő. Ő nem lakott velünk, de még 1945 után is egy ideig a mi Intézetünk szolgálatában állt, majd kiutazott az Egyesült Államokba.

Még egy kiegészítő megjegyzés a füredi személyi együttesről. Velünk volt két idegen, Magyarországon menedéket talált katonatiszt, Valér Klafaczensky lengyel és egy bizonyos Bousaguet nevű francia.

A Balatonfüreden töltött nyár nem volt izgalommentes. Gyakran húztak el fölöttünk a fővárosi és vidéki gyártelepek és egyéb katonailag fontos célpontok bombázásra rendelt amerikai repülőgépek. Olykor a távolból hallottuk a becsapódások dörejét. Meg voltunk győződve róla, hogy a háború immár a vége felé közeledik. Mindannyian azonosan gondolkodtunk: az atlanti hatalmak biztos győzelmével számoltunk. Esténként titkon hallgattuk a Szabad Európa és a BBC hírközléseit. Júliusban értesültünk az angol-amerikai csapatok normandiai partraszállásáról, augusztusban a szovjet hadseregnek a Kárpátok felé való gyors előnyomulásáról, Románia átállásáról, szeptemberben az ukrán hadseregcsoportnak Erdélybe való bevonulásáról, majd a Tiszántúlra érkezéséről.

Ekkor már nyilvánvaló volt, hogy Magyarország hadszíntérré fog válni. Felmerült bennem a kérdés: ajánlatos-e Füreden megvárni a háború szörnyű viharát, avagy biztonságosabb Budapesten, lakóházunk óvóhelyén meghúzni magunkat a családunkkal együtt. Az utóbbit tartottam jobbnak. Deér igazgatótól engedélyt kértem a feljövételre, ám ő ezt nem helyezte. Október közepén elhatároztam, hogy engedély nélkül is visszaköltözöm a fővárosba. Így is történt: október 14-én elhagytam Füredet, úgyszólván az utolsó órában. Másnap

tudvalevőleg megtörtént a nyilas hatalomátvétel, és kaotikus helyzet alakult ki. Az Intézetben nem nagy örömmel fogadtak, némi szemrehányást is kaptam. A budapesti részleg ugyanis éppen saját óvóhely berendezésére és valamiféle ellenállási csoport szervezésére készült. A füredieket nem vették számításba. A pestiek sem mindnyájan voltak jelöltek az intézeti bunkerbe való befogadásra, így Komjáthy és Gyóni sem. Ám nemcsak a bombaveszély, hanem a katonai behívás ellen is védekezni kellett, mert az eddigi felmentések érvénytelené váltak. Komjáthy, egyik legközvetlenebb barátom volt szíves engem Mikó Zoltán vezérkari százados figyelmébe ajánlani, aki abban a válságos helyzetben számos kiváló értelmiségi személynek adatott mentesítő igazolványt. Jó protekció volt: megkaptam az életmentő papírt.

Ami a háborút illeti, gyorsan és biztosan közeledett a tragikus vég. Októberben szovjet és román hadtestek elfoglalták Észak-Erdélyt. Kolozsvárról az egyetem tanárai és az Erdélyi Tudományos Intézet kutatói nagyrészt elmenekültek. Közülük Makkai Lászlót és Guoth Kálmánt Intézetünk fogadta be. Karácsonykor a szovjet seregek körülférték Budapestet, s megkezdődött a főváros ostroma. A Festetics palota jól felszerelt bunkerében jó néhány kolléga talált biztosnak látszó menedéket. Hogy ki mindenki volt ott, biztosan nem tudom. Úgy értesültem, hogy Kosáry Domokoson és a katonaságtól megszökött Benda Kálmánon kívül ott rejtőzött Tóth András, Guoth Kálmán és mint vendég, az Országos Levéltár egyik munkatársa, Elekes Lajos. Hogy kik még, az kiderítendő. Január 18-án Pestet elfoglalták az oroszok. A német és nyilas rémuralom alól felszabadultunk. Hamar rá kellett azonban döbbernünk, hogy a szovjet hadsereg jelenléte sem jelent okvetlen személyi biztonságot. Néhány nap múlva hallottam, hogy intézetünk óvóhelyéről kicsalták, elfogták és a gödöllői fogolytáborba hurcolták Kosáryt, Tóth Andrást, Guothot és Elekest. Ők csak a tavaszi hónapokban – bizonyos protektorok közbenjárására – kerültek szabadlábra. (A részletek tisztázandók!) Ugyancsak elfogták és hosszabb-rövidebb ideig őrizetben tartották Mikó kapitány védenecit, köztük Komjáthy Miklóst is. Én szerencsére megúsztam.

Nekem különben volt egy pozitív élményem is. Valamikor január végén, vagy február elején bementem az Intézetbe. Nem emlékszem rá, hogy a gyertyával gyéren megvilágított bunkerben kit vagy kiket találtam. A történekről informálódva éppen távozni készültem, amikor egy magas termetű férfit láttam belépni. Szakállas arcáról nem ismertem fel, csak amikor megszólalt, a hangja döböntett rá, hogy Szekfű Gyula professzorral állok szemben. Megilletődve fogtam kezét vele, talán meg is öleltem s valami ilyesfélét mondtam neki: há-lát kell adnunk Istennek, hogy megmentette professzor urat mindnyájunk, az egész magyarság számára. Hogy lelkendező szavaimra ő hogyan reagált, nem tudom már. Fontos volt, hogy megtudtam tőle, jelenleg a Lónyay utcában, egy kiutalt lakásban lakik, mivelhogy pasaréti villája a harci cselekmények miatt lakhatatlanná vált. Örültem, mivelhogy én is ugyanabban az utcában laktam.

A következő hetekben több alkalommal találkoztunk és elbeszélgettünk a jövő kilátásairól. A professzor elég pesszimistán nyilatkozott, én viszont – nem tudom, miért – derülátó voltam.

Ekkoriban egyébként gondokban, félelmekben éltünk. Érthető módon nagy volt az élelmiszerhiány, s igencsak rossz a közbiztonság. Az utcán járva ki voltunk téve annak, hogy az oroszok elfognak, bevagoníroznak, s a Szovjetunió valamelyik lágerébe szállítanak. Olykor mégis kimerészkedtünk, sőt a közelebbi vidékre is ellátogattunk ruhaneműért cserébe élelmet szerezni. Igyekeztünk hivatalos szervektől, így pl. a Budapesti Nemzeti Bizottságtól, amelynek Györffy György valamilyen rangos funkcionáriusa volt, orosz nyelvű igazolványt szerezni.

Lassan megindult a szakmai közélet is. Elsőként megalakult a Pedagógusok Szabad Szakszervezete, amely az egyetemi oktatókat és tudományos kutatókat is tagjai közé fogadta. Itt intézeti munkatársunk, Vigh Károly fogadott és protezsált bennünket. A Múzeum utcai székházban jó néhány történész részvételével Szekfű professzor jelenlétével tudományszakunk elvi-gyakorlati kérdéseiről értekeztünk. A számunkra új, marxista szemléletet Mód Aladár képviselte igencsak erőteljesen. A szakszervezeti vezetők, középiskolai történelemtanárok számára egy előadássorozatot is meghirdettek. Valamikor márciusban én is szerepeltem, a történettanítás reformfeladatairól beszéltem. Azt hangsúlyoztam, hogy nemcsak politikai történetet, társadalomtörténetet is tanítani kell.

Ami az országos politikai és társadalmi rendszer demokratikus átalakulását illeti, arról már korábban, úgy lehet februárban, a Bölcsészkaron hallottunk egy expozét Erdei Ferentől, az ideiglenes kormány belügyminiszterétől. Nyilatkozatának lényege az volt, hogy a demokrácia „aranszabályainak” érvényesülésére majd csak idővel lehet számítani. Legtöbbünk számára nem egészen volt világos, hogyan kell ezt érteni.

Nemzetpolitikai tekintetben én és a velem azonosan gondolkodó barátok, kollégák alaptalan reményeket tápláltunk magunkban. Úgy véltük, hogy Teleki Pál mártírúma Nyugaton sem ment feledésbe, hogy a győztes hatalmak jól tudják, mi ugyanúgy, mint a románok és szlovákok, a ránk gyakorolt roppant nyomás, fenyegetés súlya alatt léptünk háborúba. Bízunk abban, hogy C. A. Macartney és más mértékadó személyiségek szószólóink lesznek a nemzetközi fórumokon. Egyszersmind kötelességünknek éreztük, hogy mi magunk, a hazai értelmiségi elit tagjai s kivált a történészek összefogjunk, megszerkesszük és a világ elé tárjuk nemzetünk védőiratát. Nyílt titok volt, hogy fellépésünk szellemi vezetőjeül Szekfű Gyulát, csakis őt tekintettük. Tőle vártuk a kezdeményező lépés megtételét, úgy véltük, hogy ez április 18-án fog megtörténni, a Pedagógus Szakszervezet által meghirdetett nyilvános előadáson. Ez iránt természetesen igen nagy volt az érdeklődés: nemcsak mi, a kutatótörténészek, hanem a középiskolai tanárok is hallani akarták a nagy magisztert, Szekfűt. Annyian gyűltünk össze, hogy sokan nem jutottunk be a székházba, az utcán

ácsorogva, a nyitott ablakokon át próbáltuk hallgatni az előadást. Lehet, hogy a rendezők valamiféle hangszórót is felszereltek.

Nagy lelki árvaságunkban Szekfűtől vártunk vigasztalást, egyszersmind útmutatást a káoszban. Sajnos, már az első mondatok elhangzása után rádöbentünk, hogy semmi ilyesmiről nem lesz szó, nem fogunk védőbeszédet hallani, hanem ellenkezőleg, kemény vádbeszédet, és felmentés helyett elmarasztalást. Nehezen tudtunk felocsúdni, órákig nem akartuk tudomásul venni Szekfű negatív pálfordulását. De a „Szabad Nép”-ben másnap, Révai József tollából megjelent publicisztika (Szekfű Gyula útja) meggyőzött bennünket.

Nagyjából ugyanebben az időben, vagy talán már korábban megkezdődött a Teleki Intézet újjászervezése. Ennek egyik első mozzanata az elnöki pozíció betöltése volt. Hóman Bálint posztjára egy jeles értelmiségi személy, Dabasi Schweng Lóránd, statisztikus egyetemi magántanár nyert kinevezést. Hogy milyen különleges megbízatása volt, nem tudtuk meg, ma sem tudom. Megközelítőleg egyidejűleg a Történettudományi Intézet vezetését Deér Józseftől Kosáry Domokos vette át. Deér alighanem úgy érezte, hogy nem tud az átalakuló világba beilleszkedni. (Talán még ebben az évben, vagy talán a következőben Svájcba disszidált, Bernben lett egyetemi tanár.) Ezeknél nem kevésbé fontos esemény volt a Teleki Intézet új tagozatának, a Néptudományi Intézetnek megalakulása és Györfly Györgynek igazgatóvá történt kinevezése. (A kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet magától értetődően megszűnt.) Országszerte megkezdődött a közalkalmazottak s mások politikai felelősségre vonása is az úgynevezett igazoltatási eljárás. A mi igazoló bizottságunk Ortutay Gyula, az ismert néprajzkutató elnöklete alatt ült össze. Mi, a Történettudományi Intézet tanárai valamennyien simán igazolást nyertünk. Júniusban visszaérkeztek Budapestre a háborús eseményeket Balatonfüreden átélt történészkollegák, s velük az Államtudományi Intézet tagjai is. Őket is igazolták. Különös zavaró momentum volt az, hogy Rónai András igazgatót – németellenes politikai beállítottsága ellenére – bizonyos mulasztások miatt, közszolgálatban való meghagyása mellett, áthelyezésre ítélte a bizottság. Utódául később gróf Révay Istvánt, nemzetiségi, kisebbségi szakértőt, a magyar békedelegáció tagját nevezték ki.

Az integrálódott Történettudományi Intézet a közoktatási minisztertől (Teleki Gézától) fontos megbízást kapott: sürgősen, a 45/46-os tanév kezdetéig el kellett készítenünk a demokratikus követelményeknek megfelelő középiskolai történelem-tankönyveket. E feladatokat magunk között (Kosáry, Benda, Komjáthy, Makkai, Csapodi és Berlász között) megosztva egy hónap alatt teljesítettük. Kéziratunkat valamennyi illetékes hatóság (végső soron a Szövetséges Ellenőrző Bizottság is) felülvizsgálta és kinyomtatását engedélyezte. A tankönyvek négy kötetben szeptemberre megjelentek.

Intézetünk szervezetileg is átrendeződött. Az eddigi nyelvi-szakági referenciák helyett politikai-földrajzi tagozatokat alakítottunk ki: egy nyugati, egy keleti és egy magyar osztályt. A nyugati osztályt voltaképpen a Revue

d'Histoire Comparée szerkesztősége alkotta: Benda Kálmán, Kenyeres László és Szávostzné. A keleti osztályba tartozott Hadrovics László, I. Tóth Zoltán, Makkai László, Vígh Károly és Gyóni Mátyás. A magyar osztályba Berlász Jenő, Csapodi Csaba, Komjáthy Miklós és Tóth András.

Meg kell még említeni, hogy Intézetünk tudományos létszáma Erdélyből és Szlovákiából menekült kollégákkal átmenetileg megnövekedett. Hozzánk osztották be szolgálattételre a kolozsvári egyetem volt antropológus professzorát, Malán Mihályt, továbbá Szalatnai Rezső irodalomtörténészt Pozsonyból, valamint három erdélyi történészt, Polonyi Nórát, Kicsi Sándort és Balázs Bélát, végül Szép Gabriella délszláv szakos tanárt. Intézetünkbe került egy időre Márkus István szociológus is. Egy ideig – mivelhogy Hary Györgyné a balatonfüredi csoportnál maradt – Deme Lászlóné Schier Éva személyében egy fiatal gépirónó dolgozott nálunk, aki nemsokára tragikus körülmények között halt meg.

Az 1946. évi rettenetes infláció Intézetünk tevékenységére is bénítólag hatott. Mégis a közoktatási miniszter (Keresztury Dezső) támogatásával sikerült a gondunkra bízott mindkét folyóiratot – a Revue-t is, a Századokat is – megjelentetni. A Századoknak ekkor jelent meg a háború utáni első, összevont 45/46-os, 79–80. évfolyama. Ekkoriban, március 4-én került sor a Magyar Történelmi Társulatnak, bennünket közlelő érintő újjáalakulására. A megújulás egyrészt generációváltást, másrészt bizonyos politikai orientációt juttatott kifejezésre. A kiöregedett vezetők (Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, Kossányi Béla és a többiek) belátták, hogy az új idők új, fiatal vezetőket kívánnak, önként visszavonultak hát. Az elnöki székbe csak pro forma ültettek egy öreget Eckhart Ferenc személyében. A vezetés fiatalok kezébe került, mégpedig kiváltképpen a Történettudományi Intézet prominens tagjainak kezébe. Az első alelnök, Váczy Péter mellé másodelnöknek Kosáry Domokost választották, főtitkárrá Benda Kálmánt, a Századok fő- – mondhatni független – szerkesztőjévé Berlász Jenőt. A politikumot Molnár Eriknek és Bolgár Eleknek – a rosztovi egyetem volt tanárának – az elnöki tanácsba, tulajdonképpen az öregek tanácsába való delegálása jelentette.

Az új idők azonban egyéb változásokat is kívántak. Így például meg kellett változtatni a három tagozatú Teleki Intézet nevét. Teleki Pál neve többé nem volt aktuális, hiszen ez trianoni revíziós törekvéseink kifejezője volt. De időszerűtlenné vált intézeteinknek lényegében a közép-európai térségre irányuló érdeklődése és munkássága is. Az új politikai érában különösképpen Kelet-Európában kellett gondolkodni s a tudományt marxista alapokra kellett helyezni. E reformok megvalósításával Bibó István jogtudós, szociológus professzort bízták meg. Ő először, mint miniszteri biztos jelent meg a Teleki Intézetben azzal a megbízatással, hogy vizsgálja ki Schweng Lórándnak, ekkoriban már a magyar békedelegáció tagjaként Párizsban tartózkodó intézeti elnöknek eddigi hivatalos működését. A vizsgálat eredménye, a jelentés nem vált számunkra ismertté. Schweng Lórándot azonban állásából elmozdították. Elnökké Bibót nevezték ki. Az Intézet nevének megváltoztatását az új elnök 1947-ben simán

végrehajtotta, a marxista történészek behozatalával azonban még várt. A belpolitikai helyzet ezt a lépést még nem kényszerítette ki. Igaz ugyan, hogy 1946 júliusában a kommunista párt egyik jeles személyisége, Fogarasi Béla professzor a Vörös Hadsereg magyarországi lapjában, az Új Szóban éles támadást intézett a Történettudományi Intézet által fémjelzett, az előző év őszén bevezetett középiskolai történelem-tankönyv egyik szerzője, Berlász Jenő ellen a Szovjetunióról szóló fejezet „hamis” szemlélete miatt. Ezt az akciót azonban a közoktatási miniszter (Keresztury Dezső) ügyesen kivédte azzal, hogy a vonatkozó tankönyvbe egy új, „hiteles” fejezetet illesztetett be, amelynek szerzőjeként először Zsigmond Lászlót, majd Feuer Klárát, végül Sesztakov orosz történészt nevezték meg. A vihar így elmúlt az Intézet felett, Bibó a helyzetet annyira derűsnek látta, hogy még 1947 nyarán sem nyitott a marxisták felé. Hiszen Révai József a kommunista párt fő ideológusa ez év június 12-én úgy nyilatkozott, hogy a polgári és a szocialista szellemi irányzat a kulturális-tudományos életben – az egyetemeken is – egymás mellett érvényesülhet. Ez az állásfoglalás bennünket, a Történettudományi Intézet munkatársait messzemenőleg megnyugtatót; szabadon kutathattunk, írtunk és publikáltunk. Mind a Revue-nek, mind a Századoknak 1947-ben újabb kötete jelent meg. Optimizmusunkat alátámasztotta az is, hogy a Bölcsészkaron Szekfű Gyula utódként Kosáry tanított, engem pedig 1947 szeptemberében a Közgazdaságtudományi Karra professzorrá neveztek ki, mégpedig az egyetemes társadalom- és gazdaságtörténet tanszékére. Intézetünk tagjai közül többen egyetemi magántanári képesítést nyertek.

Pedig nem lett volna szabad ennyire bizakodóknak lennünk. Hiszen nemzetközi helyzetünk és belső politikai viszonyaink egyáltalán nem voltak biztatóak, ellenkezőleg nyomasztóak voltak. Az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés ismét a trianoni határok közé szorított bennünket. Márciusban kénytelenek voltunk beleegyezni a magyar-szlovák lakosságcserébe, sőt a kiskalföldi magyarság részleges kitelepítését is tudomásul vettük. Ezzel egyidejűleg gyökeres fordulat állt be a szovjet-amerikai viszonyban; felbomlott a világháború során kialakult szövetségi rendszer, megkezdődött a hidegháborús korszak. A belső politikában pedig egyre inkább láthatóvá vált, hogy a polgári pártok végnapjaikat élik.

1948 valóban a „fordulat éve” lett. Megkezdődött a polgári tudományosság felszámolása. A kommunista párt napilapjában, a Szabad Nép június 21-i számában, kiemelt helyen éles támadó cikk jelent meg ez alatt a cím alatt: „A kapitalizmus szellemében Horthy tanárai tanítanak a Közgazdasági Egyetemen.” Olyan egyetemre van szükség, amely a demokráciának nevel gazdasági szakembereket. Ez után nem volt meglepő, hogy július 24-én egy kormányrendelet feloszlatta a Műegyetem szervezetébe tartozó Közgazdaságtudományi Kart, és helyette felállította a Magyar – rövid idő múltán a Marx Károly – Közgazdasági Egyetemet. Még nagyobb jelentőségű volt az országgyűlés által augusztusban

életre hívott Magyar Tudományos Tanács. Ezt az intézményt a Magyar Tudományos Akadémia ellenpólusául szánták. Az volt a rendeltetése, hogy kikényszerítse az Akadémia „újjászervezését.” Ezt lassan, de biztosan keresztül is vitte. 1949 őszére sikerült megtörni a polgári tudományosság ellenállását.

A Kelet-Európai Intézet s kiváltképpen a Történettudományi Intézet „reformja” már jóval előbb s minden nehézség nélkül lezajlott. 1949 januárjában Bibó elnök az Intézet ún. magyar osztályának tagjait, Csapodi Csabát, Komjáthy Miklóst, Tóth Andrást és Tóth Andrásné Polonyi Nórát – nem tudom milyen indoklással – egyszerűen elbocsátotta. Ugyanekkor (január 31-én) nekem is, aki 1947 ősze óta másodállásban dolgoztam az Intézetben, távoznom kellett. Professzurámtól ugyanezen év október 28-án fosztott meg a közoktatásügyi miniszter (Ortutay Gyula). Az elbocsátásunk folytán megürült állásokra Pach Zsigmond Pált, Hanák Pétert, Spira Györgyöt, Sándor Pált s talán még valakit neveztek ki.

Két hónap múlva sor került a polgári jellegű történettudomány másik alapintézményének, a Magyar Történelmi Társulatnak elfoglalására is. A március 27-29-én tartott közgyűlés „elfogadta” Eckhart Ferenc elnöknek és többi tisztségviselőjének lemondását és Andics Erzsébettel az élén új vezetőséget választott. Természetesen engem is „felmentettek” a Századok szerkesztői tiszteletől.

Ettől az időtől kezdve megszűnt minden kapcsolatom a Történelmi Társulattal és a Történettudományi Intézettel egyaránt. A további eseményeket már csak távoli, külső szemlélőként tudtam figyelemmel kísérni.

1997. jún. 4.

DOKUMENTUMOK

1.

Vallás és Közoktatásügyi Miniszter
rendeletéből

67.106/1944. szám
IV. 3.

Dr. Lederer Emma történetírónak kérelmét, amelyben tudományos munkásságára való hivatkozással a zsidótörvények és rendelkezések hatálya alól való mentesítését kéri, azzal küldöm meg visszaváróan Méltóságodnak, hogy a felterjesztésben előadott munkák tudományos értékéről s azok nemzeti szelleméről hozzám mielőbb véleményes jelentést tenni szíveskedjék.

Budapest, 1944. évi szeptember hó 15-én

A miniszter rendeletéből:
dr. vitéz Haász Aladár s.k.
miniszteri osztályfőnök

A kiadvány h i t e l é ü l:
(*olvashatatlan aláírás*)
miniszteri irodafőtiszt

(*A minisztérium körbélyegzője,
bizonytalan olvasatú másolat.*)

Méltóságos
dr. D e é r József Úrnak
egyet. ny. r. tanár,
a Magyar Történettudományi Intézet igazgatója
B u d a p e s t

2.

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST VIII. ESZTERHÁZY UTCA 26.

(ceruzával írtan: *Berlász Jenőnek*)

Kedves Jenő!

Légy szíves a mellékelt, Lederer Emma mentesítése tárgyában hozzám intézett kultuszminisztériumi átíratot, pártoló véleményes jelentéssel ellátva hozzám a lehető leggyorsabban visszajuttatni.

Budapest, 1944. szeptember 20.

Szívélyesen üdvözöl

Deér József
(saját kezű aláírás)

3.

MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
BUDAPEST VIII. ESZTERHÁZY UTCA 26.

131/1944. szám

Nagyméltóságú Miniszter Úr!
Kegyelmes Uram!

Nagyméltóságodnak folyó évi szeptember hó 15-én kelt 67.106/1944-IV. 3. szám alatt hozzám intézett felhívására van szerencsém a következő véleményes jelentést nyilvánítani: Dr. Lederer Emma ahhoz a történész-generációhoz tartozik, mely az 1920-as években került ki a budapesti egyetemről, s amely az első világháború idején nagymértékben lehangolt történetírást korszerű színvonalra emelni volt hivatott. Domanovszky Sándor professzor Magyar Művelődéstörténeti Intézetének az említett évtizedben kétségtelenül legkiválóbb tagja volt. Első azok között, akik Domanovszky vezetése alatt megkezdték a magyar gazdaságtörténelemnek kiadatlan forrásokra támaszkodó feltárását. Lederer a számára kijelölt igen komplikált doktori tézis kidolgozásában rendkívüli formális készségekről és kultúráról tett tanúságot. Jellemző, hogy professzora méltónak ítélte a tanítvány ezen első munkáját (Régi magyar űrmértékek) a Magyar Történelmi Társulat színvonalas folyóiratában, a Századokban való közzétételre, Lederert pedig a magyar állam többszöri kül- és belügyi ösztöndíjával való kitüntetésre. Az egyetemről kikerülve, Lederer – bár sem tanári, sem tudományos tisztviselői álláshoz nem jutott – példaszzerű idealizmussal dolgozott tovább. Mindig olyan feladatokat tűzött maga elé, amelyeknek kidolgozása elsőrangú tudományos szükségletet jelentett, amelyekre azonban közepes tehetségek nem vállalkozhattak. Nem a könnyű sikereket kereste, hanem a tudományos közérdeket nézte. Ilyen kiválóan hasznos munkát végezett, amikor az új történetiszemléleti és módszertani irányzatok útvesztőiben tétovázó s erőiket meddő vitákra pazarló gazdaságtörténészek számára az akkori modern külföldi (német, francia, angol) szakirodalom eredményeit bemutatva határozott vonásokkal vázolta fel a magyar gazdaságtörténelem igazi problémáit s programját. Bármennyire lelkes propagátora is volt a haladottabb külföldi szakműveltségnek, mindig megmaradt a magyar realitások talaján. Kitűnő történelmi érzéke és anyagismerete képessé tette őt arra, hogy a legnagyobb külföldi szaktekintélyekre alapozott véleményekkel szembe helyezkedjék s korrigálja a magyar viszonyokra nem illő, általános európai érvényűnek hitt megállapításokat. Így pl. Werner Sombartnak a korai kapitalizmus korszakára vonatkozó tételeiről, melyeket a magyar szakemberek egyértelműen elfogadtak, éles logikával s meggyőző érvekkel kimutatta, hogy azok Magyarország gazdasági fejlődésére más korszakban, más körülmények közt érvényesek, mint Nyugat-Európára. (E tanulmánya a Domanovszky-émlékkönyvben jelent meg.) Hasonló meglapozatlan véleményeket döntött meg „A középkori pénzüzetek története Magyarországon” c. munkájában. Észrevételeit, megállapításait, korrekcióit a magyar szaktudósok mindenkor a legnagyobb figyelemre méltatták.

De nemcsak szorosan vett szaktudományi szempontból jelentős Lederer munkássága, hanem nemzetnevelési tekintetben is. A harmincas évek közepén megjelent „Egyetemes Művelődéstörténet”-ében a korszerű világtörténet-szemléletet interpretálta a művelt közönség és a középiskolai történettanuló ifjúság számára. Könyve a szellemtörténeti módszer ügyes alkalmazásával, az európai kultúra kialakulását mutatja meg magyar szemmel s a magyarság kultúra-fejlesztő munkájának kidomborításával. Gimnáziumi történettanárok nagy hasznát látták Lederer művének, mint segédkönyvnek. Lederer kiváló tudománypopularizáló készségét ismerve bizta őt meg a Magyar Történelmi Társulat elnöksége, hogy közreműködjék a művelt magyar közönség számára készült ötkötetes Magyar Művelődéstörténelem írásában.

Mindent összefoglalva meg kell állapítanom, hogy Dr. Lederer Emma történetírói* munkássága – a legszigorúbb mértékkel mérve is – elsőrangúnak mondható. Lederer rendkívüli műveltségével és munkakészségével még igen sok és becses szolgálatot tenni hivatott a magyar történettudomány terén.

Budapest, 1944. szeptember 23-án.

igazgató, egy. ny. r. tanár

(Részben géppel, részben kézzel írtan:)

Nagyméltóságú

dr. Rakovszky Iván m. kir. vallás és közoktatási miniszter Urnak

B u d a p e s t

(Ebben a magasságban Berlász Jenő saját kezű széljegyzete:

„*E véleményes jelentést én fogalmaztam.*”)

Berlász Jenő

BÚCSÚBESZÉD HAJNAL ISTVÁN RAVATALÁNÁL

Úgy tör fel belőlem a fájdalom szava ennél a ravatalnál, mint hajdan Mikesből, amikor a fejedelem halottas ágyánál állt könnyét hullajtva: „*Az Isten árvaságra teve bennünket és kivevé ma közülünk a mi édes urunkot és atyánkot három óra után reggel.*”

Bennünket is árvaságra juttatott az Isten, amikor kivett közülünk Tégedet – szellemi fejedelmünk – Hajnal István. Valóban fejedelme voltál tudományunknak! Nem csupán adatgyűjtő és szürkén elemző ész, hanem a nagy összefüggéseket megpillantó fölényes szintetikus elme; nem szorgalmas napszámos, hanem mindent elvszerűen néző, valóban lényeglátó vezérszellem; nem egy-egy részterületen vagy korszakban körülhatárolt szakkutató, hanem az európai és Európán kívüli történeti élet egészén bámulatra méltó biztossággal uralkodó értelem, aki a világtörténelemnek legtöbbünk számára áttekinthetetlen tartalmát magasabb elvek és kategóriák szögéből tudta értelmezni. Ha a régészet önálló tudománnyá vált területét nem tekintem, bátran kimondhatom: Te voltál az első nemzetközi jelentőségre emelkedett magyar történész! Egyedül a Te neved tudott kicsiny hazánk szűk határai közül kiemelkedni, és tengeren innen s tengeren túl tudományos megbecsülést szerezni a magyarságnak. Szereped a nemzetközi tudományban messze kimagasló. Szellemed nagyságának és fölényének legszebb tanúsága és elvitathatatlan érdeme, hogy akkor, amikor az emberi kultúra fejlődésének szerves egységben való szemléletére és megértésére a történettudomány világszerte képtelennek bizonyult, egyes nemzetek vagy egyes életterületek mozaikjává tördelve szét a történeti élet egységét, vagy felületes, mesterkélt szintetizáló elvek skémáiba erőltetve a történeti életfolyamatokat. Tebenned megvolt a bátorság és tehetség, hogy megkísérelj egy valóban korszerű tudományos szintézis létrehozatalát, s igazán egyetemes szempontok alapján mutasd be az Oriens és az Okcident, a középkor és az újkor összefüggő fejlődését. Sokat vívódtál, amíg rendszered alappilléreit leraktad. Ifjúkorodban megjárta a levéltári forráskutatás s a forrásközlés kemény fegyelemre szoktató, az igazi történetíró számára elkerülhetetlen útját, mintaszerű alkotásokat hagyván magad után a hagyományos műfajokban. De aztán a középkori írástörténet fejlődésének vizsgálatába mélyedve fokozatosan az írásbeliségnek Általad sajátos módon meghatározott fogalmában derengett fel Előtted az egységes történetmagyarázás módszere. Zseniális koncepcióról így tanítottál bennünket: Nem lehet az események végtelen változatosságát értelemszerűen megmagyarázni a régi pozitívizmus módján külön-külön felsorakoztatott kulturális adatokkal. De nem alapulhat a fejlődésmagyarázat a sajátos lelkiségeken

vagy népjellemeken sem, hanem csakis olyan konkrét módszereken, amelyek egymással összehasonlíthatók, amelyek lemérhetők. A fejlődéskutatásnak felbonthatatlan egységben kell megragadnia a múlt életét, azaz minden kulturális nyilvánulás alapjául szolgáló módszereket kell vizsgálnia; olyan elemi módszereket, amelyek a társadalmat teremtő munkára képes szervezetté alakítják. Ilyen egyetemes módszer gyanánt ismerted fel a szokásszerűséget, amely az Okcidens társadalomszervezetét a középkorban kialakította, illetőleg a belőle kiképződött intellektuális módszert, aminek az írásbeliség az általános elemi eszköze. Évtizedek óta hirdetted, hogy az írásbeliség vizsgálata adja kezünkbe a kulcsot a modern európai fejlődés megértéséhez; az írásbeliségé, amely az íráson és íráshasználaton kívül magába foglalja az írástudás és az ezen alapuló hivatalnokság, valamint a társadalom egész intellektuális rétegének szerepét. Vagyis: az írásbeliség fejlődésének vizsgálata végeredményben az egész társadalomfejlődés vizsgálata egy bizonyos szempontból. A történelem konkrét formaszervezetét feltáró finom, mély gondolataidat a tanulmányok hosszú sorában tártad elénk, mindig más és más oldalról világítva meg a főproblémát. 1921-ben megjelent alapvető művedet (Írástörténet az írásbeliség felújulása korából) 1933-ban „Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés” c. értekezésed követte, ugyanekkor a varsói nemzetközi történelmi kongresszuson nagy sikert aratott „Le rôle sociale de l'Écriture et l'Évolution européenne” c. munkád. 1934-ben tetted közzé „Racionális fejlődés és írásbeliség” c. tanulmányodat. Éppen húsz évvel ezelőtt, 1936-ban került tető alá gondolatrendszered hatalmas dómja, „Az újkor története”, amelynek megkapó történelmi architektúrája tanításod gyakorlati értékének megdönthetetlen bizonyítéka. E nagyszerű alkotásodban koncepciódat kiszélesítve figyelmedet a fizikai munka társadalmi fejlesztő szerepére is kiterjesztve tényszerűen bemutattad, hogy az emberi fejlődés nagy vonulatait a tömegek mindennapos aprómunkája, foglalatossága szabja meg. Írás és kézműves technika, mint a szellemi és fizikai munka mindennapos eszközei alkotják az európai kulturális fejlődés alappilléreit. De ahogy a középkori építőművészek szinte sohasem tekintették alkotásukat befejezettnak, úgy Te sem saját remekművedet. Napjainkig folytonosan egy-egy újabb elragadó részlettel gazdagítottad, tökéletesítetted azt. 1937-ben ajándékoztál meg bennünket „A technika fejlődése” c. műveddel, amelyben a szokásszerűségből az írásbeliséggel együtt kinőtt kézművességnek a modern gépi technika fejlődésében játszó döntő szerepét fejtetted ki. Idevágó gondolataidat a világ történéseinek az 1938. évi, zürichi nemzetközi kongresszuson „Die soziale Grundlagen der Entwicklung der Technik” címen tolmácsoltad. 1939-ben „Történelem és szociológia” c. tanulmányodban a két tudomány egymásrataltságának és együttfejlődésének szükségszerűségére hívtad fel a figyelmet.

1942-ben „Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im XII. und XIII. Jahrhundert” c. munkádban ismét a tudós világ elé tártad az Okcidens kulturális fejlődéséről szóló tanaidnak okleveles bizonyítékait.

1943-ban, a világháború tombolásának közepette „A kisnemzetek történetírásának munkaközösségéről”, valamint „Arbeitsgemeinschaft der Geschichtsschreibung kleiner Nationen” c. programadó értekezéseidben gondolataidat konkretizálva részletes tervet adtál arról, hogyan kell az írásbeliség vizsgálatát az egész európai kultúrfejlődés történetére kiterjesztve, mint összehasonlító nemzetközi tudományos összmunkát megszervezni. Öt évvel később, 1948-ban pedig „Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés” c. akadémiai felolvasásodban eddigi eredményeidet összefoglalva akciót indítottál az összehasonlító írástörténeti kutatómunkának Akadémiánk keretében való tényleges elindítására.

Utolsó írásodban, a két éve megjelent „L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales” c. művedben szükségesnek tartottad a nemzetközi fórumok előtt újból bizonyítani, hogy a középkori nagy egyetemek kultúrtörténeti jelentősége nem tudományterjesztő tevékenységükben, hanem sokkal inkább a mindennapi intellektuális munkára való oktatásban volt, mert ezzel vetették meg az értelmiségi rétegződés európai alapjait.

Évek hosszú során át egyre nagyszerűbben kibontakozó munkádat, amelyre egészségedet, életedet tettetted fel, a nemzetközi tudomány elismerte, de az elismerés kivívásáért napjainkig tartó kemény küzdelmet kellett folytatnod. Mint legtöbb zseniális hazánkfíának, Neked is keservesen érezned kellett, milyen nehéz egy magyar tudósnek, bármily kiváló szellem legyen is, a világ nagy nemzetei előtt érdemét elismertetni. Ha németnek, franciának születnél volna, Burckhart, Huizinga, Pirenne módjára szerte a világon olvastak, ünnepeltek volna, mint magyarnak be kellett érned szakfolyóiratok méltatásaival.

A csökönyös maradiak, a finomabb módszerek iránt érzéketlenek ellenkezése, mosolya nem szegte kedvedet. Sokkal nagyobb lélek voltál, hogysem ilyen jelentéktelenségek után igazodtál volna. Távolba tekintő szemedben mindig mély nyugalom tükröződött. Elhivatottságod céltudatos, programszerű munkásságodat feltétlenül biztosította. Tudományos fejlődésed vonala nem szeszélyes, nem váltakozó irányban futott, hanem egyenesen problémáid természetes tárgyi-logikai fonalán, amelytől nem tudott eltéríteni semmiféle divat, semmiféle erő. Nemcsak mint tudós, hanem mint ember is csillag gyanánt fénylettél előttünk. Akik csak távolról ismertek, bizonyára a hideg, klasszikus típusú gondolkodók közé soroltak. Akik közel álltak Hozzád, tudják, hogy lelkednek integráns része volt a személyes melegség, a mély érzelem is.

Nagyhatású nevelő voltál, személyiségedből rendkívüli vonzeró áradt. A magyar történészek nemzedékeit nevelted lenyűgöző tudásoddal, tanításmóddal közvetlenségével, a tanítványoktól megérezett szereteteddel, odaadásoddal. Személyes kérdésekben mindig tárgyyszerű gondolkodásod, feltétlen igazságérzésed, lelki finomságod, egész lényed önzetlen, szerény mivolta, személyiséged lebilincselő kedvessége az oka annak, hogy úgyszólván mindenki tisztelt, szeretett, s hogy okkal senki sem neheztelhetett Rád. S most nagy Mesterünk, kedves Pista bátyánk elindulsz örök utadra... Összeszorul a szívünk arra a gondolatra, hogy

nem nézhetünk többé szelíd, okos szemedbe; nem hallhatjuk többé bölcs szavad halk, tiszta fonetikáját; nem szoríthatjuk meg többé baráti kezedet; nem okulhatunk többé mélyen szántó, emelkedett szellemű előadásodból.

Kiegyensúlyozott lelkű, harmonikus ember voltál, sőt viszonylag boldog ember. Boldog, mert a Gondviselés megengedte Neked, hogy szabadon bonthasd ki sajátyszerű szellemi erőidet; mindig azzal foglalkozhattál, amire a gondolkodás szenvedélye, a tudomány tárgyszerelme hajtotta lelkedet. Most szellemi munkádnak ez a boldogsága és éthosza lényeddel eltűnik. De csak látszólag, mert tevékenységed eredményeiben tovább él közöttünk. A Nap csak földi szemeink előtt hanyatlik le este a sötétségbe, igazában nem áldozik le soha, hanem tovább ragyog. Te is így tündökölsz tovább a magyar tudomány egén...